Editör
Nagihan Gür

İSKENDER PALA
ARMAĞANI

Elinizdeki bu kitap ömrünü Divan edebiyatı araştırmalarına adamış, yazdığı akademik yazılar ve kurgusal metinlerle Osmanlı kültürünü farklı okur kitlelerine ulaştırmayı başarmış ilkeli bir akademisyene, üretken bir yazara ve mütevazı bir kültür adamına sunulmuş bir armağandır. İskender Pala'ya meslektaşlarının naçizane bir armağanı olan bu kitap, üç temel bölüm üzerine inşa edildi. İlk bölümde İskender Pala'nın biyografisine, bibliyografyasına ve çeşitli fotoğraflarını içeren albümüne, ikinci bölümde İskender Pala'ya dair farklı dikkatleri ortaya koyan anı yazılarına yer verildi. Bu anı yazıları Namık Açıkgöz, Beşir Ayvazoğlu, Yakup Çelik, Mustafa İsen ve Nihat Öztoprak tarafından kaleme alındı. Kitabın üçüncü bölümü, Osmanlı/Türk kültürü ve tarihi araştırmalarına kaynaklık edecek bir derleme kitap olarak tasarlandı. Bu bölümde her biri farklı ekollerden gelen otuz üç akademisyenin yazılarına yer verildi. Namık Açıkgöz, Selim F. Adalı, Edith G. Ambros, Walter G. Andrews, Mehmet Kalpaklı, Bünyamin Ayçiçeği, Hatice Aynur, Fatma M. Şen, Meryem Babacan Bursalı, Rıdvan Canım, Ömür Ceylan, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Hayati Develi, Rekin Ertem, İsmail E. Erünsal, Zehra Fidan, Nagihan Gür, Bilal Güzel, Osman Horata, Bayram Ali Kaya, Kübra Yıldırım Khan, İsa Kocakaplan, M. Fatih Köksal, Cemal Kurnaz, Muhsin Macit, Mehmet Özdemir, Nihat Öztoprak, Dursun Ali Tökel, Evrim Türkçelik, Abdullah Uçman, Şerife Yalçınkaya ve Ozan Yılmaz, yazdıkları makalelerle bu bölüme zenginlik kattı. İskender Pala'ya duyulan sevgi ve saygının bir ifadesi olan bu armağan kitabının gerek İskender Pala hakkında yapılacak çalışmalara gerekse Osmanlı/Türk kültürü ve tarihi araştırmalarına kaynaklık edeceğine inanıyoruz.

00310 EDEBİYAT
kapı no 765
kapı

Editör
Nagihan Gür

İSKENDER PALA
ARMAĞANI

Editör
Nagihan Gür

İSKENDER PALA
ARMAĞANI

kapı

Kapı Yayınları 765
Edebiyat 310

İSKENDER PALA ARMAĞANI
Editör: Nagihan Gür

1. Basım: Haziran 2021

ISBN: 9978-625-7706-42-1
Sertifika No: 43949

Kapak Tasarımı: Yasin Çetin
Sayfa Tasarımı: Zeliha Güler

© 2021, bu kitabın yayın hakları Kapı Yayınları'na aittir.

Kapı Yayınları
Ticarethane Sokak No: 15 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76
e-posta: bilgi@kapiyayinlari.com
www.kapiyayinlari.com

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Matbaa Sertifika No: 45099
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa/İstanbul
Tel: (212) 674 97 23 Faks: (212) 674 97 29

Genel Dağıtım
Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 15 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00

Kapı Yayınları, Alfa Yayın Grubu'nun tescilli markasıdır.

İSKENDER PALA ARMAĞANI

Editör: Nagihan Gür

Divan Şiirinde Mecazî Yapının İnşası İçin Arapça Gramer Terimlerinin Kullanımı

Bünyamin Ayçiçeği*

Şairler, kelimelerin anlam dünyasını en iyi bilen söz ustalarıdır. Şairin hayal dünyası kelimeleri bambaşka renklere boyar, ıtırlarla kokulandırır. Şair, kelimeleri öyle ustalıkla kullanır ki insan, bir taraftan mısraların arasında aklının sınırlarını zorlayarak dolaşırken diğer taraftan da kelimelerin âhengiyle kulaklarına bir musikî dolar, mısralardan gelen tatlı esintilerle hülyalı âlemlere dalar. Hakikatle mecazın iç içe geçtiği mısraların içi türlü hazinelerle dolu "karekod"larını çözmeye çalışır, her çözülen kod bambaşka bir âlemin kapısını aralar.

Şairin farklı anlam katmanlarıyla büyük bir hüner göstererek yazdığı beyitler parıltılı, rengârenk "sürpriz oyuncaklar"a benzer. Bu oyuncaklara birden çok hediye parıltılı kağıtlarla sarılıp konulduğu gibi beyitlere de iç içe geçmiş parıltılı anlamlar yerleştirilmiştir. Beytin ışıltılı ambalajı üst katmanından alt katmanına doğru açıldıkça ortaya rengârenk, sürpriz manalar çıkacaktır.

İlahî ve esrarlı bir tarafı bulunan sözün içinde sihir olduğu Hz. Muhammed tarafından ifade edilmiştir.[1] Divan şairleri de kendilerini, "ölüle-

* Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türk İslam Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
e-posta: bunyamin.aycicegi@istanbul.edu.tr.

Bu yazının hazırlık aşaması oldukça uzun bir süreyi kapsamaktadır. Yıllar içinde topladığımız beyitlerin alt başlıklar halinde düzenlenmesiyle oluşmuştur. Birçoğu da yazının sınırları gereği buraya alınamamıştır. Yazının hazırlanması esnasında bizi cesaretlendiren, kıymetli fikirleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Sadık Yazar Hocama teşekkürü bir borç bilirim.

[1] İlgili hadis şöyledir: "Şurası muhakkak ki beyanda sihir vardır. Şurası da muhakkak

ri dirilten Mesih nefesli" olarak tarif etmiş, taze manalar üfleyerek kelimelere yeniden hayat verdiklerini iddia etmişlerdir. Klâsik şiirde, hayatın gerçek yönüyle ruha bakan mecazî tarafı nasıl iç içe geçmişse kelimelerin de gerçek yönüyle mecazî tarafı şeffaf birer tül gibi üst üste binmiştir. Şair bazen hakikati öne çıkarmakta bazen hakikat ötesini yakınlaştırmakta kimi zaman da mecazla gerçeği at başı götürmektedir.

Bu durumu dikkat çekici bir şekilde işleyen Muhammet Nur Doğan *Aynaya Yolculuk* kitabında şöyle der:

> [K]lasik şiirin sanat ve edebiyat katarı birbirine paralel hakikat ve mecaz rayları üzerinde seyreder. Tren raylarının birbiri ile irtibatını, birbiri ile ayrılmadan, paralel bir şekilde ilerlemesini sağlamak üzere raylar arasında traversler bulunur. İşte bunun gibi, klasik şiirin mecaz ve hakikat katmanları arasındaki ilişkiyi de iltisaklar, tedahüller, kelimeler arasında gerçekleştirilen anlam ve nüans alanı kesişmeleri, telmihler, leffüneşirler, semantik alan bağlantıları sağlar. Aynı mısrada yer alan kelimeler arasında yatay düzlemde; karşılıklı mısralarda bulunan sözcükler ile de dikey ve çapraz düzlemde kurulan anlam bağlantıları zihnin mecazdan hakikate, hakikatten mecaza gidiş gelişini mümkün kılar.[2]

İfade etmeye çalıştığımız bu hususlar ekseninde beyitleri incelerken Arapça gramer terimlerinin de şairler tarafından çeşitli anlam katmanlarıyla örgülendiğini fark ettik. Şairlerin Arap dilinin sarf-nahiv terminolojisiyle yazdıkları beyitlerde, kelimelerin sağladığı çok anlamlılık imkânlarından faydalandıklarını gördük. Bu durumun da hakikat ile mecaz düzlemini aynı anda bir araya getirme, böylece söyleyişe derinlik kazandırma gayretinin bir neticesi olduğunu düşünmekteyiz. Mesela şairlerin; sarf, nahiv, muzâf ma'tûf, mübtedâ benzeri gramere ait kelimelerle yazdıkları beyitleri kelimelerin gerçek ve mecaz, yakın ve uzak anlamlarını

---

ki şiirde hikmetler vardır." Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Cilt: 7, Haz. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kamil Karabelli (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 359.

[2] Bk. Muhammet Nur Doğan, *Aynaya Yolculuk* (İstanbul: Yelkenli Yayınevi, 2016), 26.

tedaîler ve tedahüller yoluyla örgüleyerek kurguladıkları dikkati çekmektedir. Kelimelerin çok anlamlı yapısıyla meydana gelen bu durum, şairin sanatkâr titizliğiyle birleşince beyitler, kat kat ışıltılı mücevher kutuları halinde görünmekte, her bir kelime açıldıkça farklı renkte kıymetli cevherler ortaya saçılmaktadır.

Yazıda, Arapça gramer terimleriyle ilgili tespit edilen birbiriyle irtibatlı kavramlar bir arada verilmiş, ardından alfabetik olarak sıralanmıştır. Bir başlık altında incelenen beyitlerde sadece başlıkta ifade edilen kavramın değil, yer yer farklı mecaz katmanlarının da yer aldığı görülecektir. Her beytin kuruluş sistemi olabildiğince ortaya konmaya çalışılmış, kelimeler arasındaki irtibata dikkat çekilmiştir.

‘Amr-Zeyd (**عمرو - زيد**): Amr[3] ve Zeyd, Türkçe cümle örneklerinde bulunan Ali ve Ayşe isimleri gibi, Arapça dil bilgisi anlatımında örnekleme yapmak için kullanılan iki erkek ismidir. Ayrıca Arapça cümle ögelerini anlatırken kullanılan kalıplardan biri de “Zeyd, Amr’ı dövdü” anlamına gelen “Ḍarabe Zeydün ‘Amran” cümlesidir.[4] Fetva literatüründe de sıklıkla şablon olarak başvurulan bu isimlerin zikredildiği beyitlere bakıldığında, Arapça gramer bilgisinin kasdedildiği görülür. Bazen Zeyd’in Amr’ı dövmesi örneğinden hareketle Zeyd’in üstünlüğü, Amr’ın ise Zeyd’in karşısında düştüğü durum çeşitli hadiselerle bağlantılı olarak kullanılmıştır.

Usûlî (ö. 1538) aşağıdaki beytinde, “Usûlî, Amr ve Zeyd’e ömrünü sarf etme. Nahvi bırak! Ârifsen benliğini ortadan kaldır.” demektedir:

---

[3] Kesre ve tenvin kabul etmeyen (gayr-i munsarif) Ömer (**عمر**) ismiyle karışmasını önlemek için Amr (**عمرو**) isminin sonuna ref‘ ve cer halinde “vâv” harfi eklenir. Kimi zaman da metinlerde ‘Amru olarak imla edilir. Bk. Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, Cilt: 3, Haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2204; İsmail Durmuş, “Vâv”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 42 (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012), 574-576.

[4] Konuyla ilgili Bk. Bahâüddîn İbn ‘Akîl, *Tehzîb Şerhu ibn ‘Akîl li-Elfiyyeti İbn Mâlik* (Riyad: İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi, 2016), 23-30.

*‘**Amr** ü **Zeyd**’e yüri **sarf** itme Usûlî ‘ömri*
Nahv**i ko ‘ârif iseñ eyleyügör mahv-i **sıfât
(G.9/b.7)

Beyitteki kimi kelimeler gerçek kimi kelimeler de mecazî anlamlarıyla kullanılmıştır. “Amr, Zeyd ve nahiv” kelimeleri gerçek anlamlarıyla kullanılmış; ancak “sarf” ve “sıfat” kelimelerinin ikinci anlamlarıyla gramer bilgisine gönderme yapılmıştır. Bu durum da sağlam bir geometrik yapı oluşturmak için klâsik dönem Osmanlı şairlerinin çokça rağbet ettiği îhâm ve tevriye yoluyla gerçekleşmiştir.[5] Usûlî, “sarf”ın bağlam içerisinde gramerle ilgili olmayan anlamını kullanmışken bir dil terimi olan anlamını da “Amr, Zeyd ve nahiv”le ilişkilendirmiştir. Aynı ilişkiyi “ömr” kelimesiyle yazılış bakımından aynı olan “Amr” kelimesi arasında îhâm-ı tenâsüb yoluyla kurmuştur. “Sıfât” kelimesi ile “ nahiv” arasında da îhâm-ı tenâsüb ilgisi kurarak kelimeler arasında bir bağ oluşturmuştur. Nahv-mahv sözcükleri arasındaki lâhık cinas da dikkati çekmektedir.[6] Kısaca şair, zahirî ilimlerle sürekli uğraşarak ömrünü zayi eyleme, demektedir. Benlik iddiasını bırakarak ârif olmayı öğütlemektedir.[7] Bunu

---

[5] Türk şiirinde îhâm ve tevriye konusunun değerlendirilmesi farklı bir makalenin konusu olacaktır. Bizim bu yazıda odaklandığımız nokta, şairlerin Arap gramerinde bir karşılığı olan birden çok terim anlamlı kelimeyi bir beytin içinde kimi zaman hepsini kimi zaman da bir kısmını ilk anlamlarını da kastederek kullanmalarıdır. Türk şiirinde îhâm, tevriye, tenasüp kavramları ve bağlantıları için Bk. Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983), 421-430; M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat* (İstanbul: R Yayınları, 2000), 139-181; Mücahit Kaçar, “Bir Söz Sanatı olarak “Îham-ı Tevriye,” *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 10 (2014), 73-81; Ali Bulut, *Belâgat-i Müyessera Meânî Beyân Bedî‘* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 201-207; Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî, *Tercüme-i Hizânetü’l-Edeb İzahlı ve Örnekli Belagat Terimleri Sözlüğü*, Haz. Mücahit Kaçar - İlyas Karslı - Ahmet Akdağ (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 205-214.

[6] Konuyla ilgili Bk. Hasan Kaya, “Zâtî’nin Gazellerinde Cinas Ustalığı,” *Osmanlı Edebî Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu 12-13 Mayıs 2017* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, 2019), 105-127.

[7] Şairin beytinde vermek istediği düşünceyle Fuzûlî’nin (ö. 1556) meşhur kıt‘ası arasındaki kavram ve konuya yaklaşım benzerliği dikkat çekicidir:

ifade etmek için de çeşitli gramer terimlerini kullanmaktadır.

Çarpıcı bir örnekte Antakyalı Münîf (ö. 1743), Zeyd'in üstünlüğüne ve Amr'ın aşağılanmasına vurgu yapmaktadır. Kimi insanların Zeyd gibi süslü yüksek odalarda bulunduğunu kimilerinin de Amr gibi düşük seviyelerde olduğunu söylemektedir:

*Kimisi **Zeyd** gibi gurfe-tırâzende-i ref'*
*Kimisi **'Amru** gibi nâmzed-i mansıb-ı dûn*
(K.22/b.15)

Bu beyitteki Zeyd ve Amr, herhangi iki kişiyi temsilen kullanılmıştır. Beyte ilk bakıldığında toplumsal bir eleştiri görülmekte, bazı insanların rahat yaşamına karşın bazılarının da zorluklar içinde bulunduğu söylenmektedir. Ancak bu "teşbih"lerde neden "müşebbehün bih" olarak Zeyd ve Amr'ın kullanıldığı sorusu akla gelmektedir. Üst mevkilerde bulunmanın Zeyd'le alt seviyelerde olmanın da Amr ile ilişkilendirilmesi beytin ikinci anlam katmanına ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu durum Arapça gramer kitaplarında sıklıkla kullanılan bir örnekten kaynaklanmaktadır: "Ḍarabe Zeydün 'Amran: Zeyd Amr'ı dövdü." Bu meşhur örnekten hareketle Münîf, cümleyi gramer bilgisinin ötesine taşımış, örneği çağrıştırarak sosyal bir gerçeğe gönderme yapmış, toplumsal eleştiride bulunmuştur. Cümle örneğinde olduğu şekilde sosyal hayatta da kimi insanlar ya Zeyd gibi üst ya da Amr gibi alt seviyededir. Şair, vezin olarak ikisi de aynı değerde olan Amr ve Zeyd (- .) isimlerini farklı mısralarda kullanmayı tercih ederken bu inceliği düşünmüş olmalıdır.

'İlm kesbiyle pâye-i rif'at
Ârzû-yı muhâl imiş ancak
'Işk imiş her ne var 'âlemde
'İlm bir kîl ü kâl imiş ancak

Detaylı bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, *Işk İmiş Her Ne Var Âlem'de İlim Bir Kîl ü Kâl İmiş Ancak Fuzulî Ne Demek İstedi?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011).

Muzâf-İzâfet-Ma‘tûf (مضاف - اضافت - معطوف)[8]**:** İzâfe edilen, bir şeye, bir kimseye bağlanan, katılan, eklenen anlamlarına gelen muzâf; Arapça gramer terimi olarak isim tamlamasında tamlanan ögesi demektir. Kelime anlamı "nispet etme, ilgi kurma" demek olan izâfet de gramer bilgisinde ilgi hâlini karşılar. "Evin kapısı" anlamına gelen "bâbü'l-beyti" ifadesinde "bâb" muzâf yani tamlanan, "beyt" de kendisine izâfe edilen/muzâfun ileyh yani tamlayandır.[9]

Kelime anlamı olarak bir tarafa doğru yönelmiş, meyletmiş anlamına gelen ma‘tûf ayrıca yöneltilen, isnat edilen, birine âit olan demektir. Terim anlamı ise kendinden önceki kelimeye bir bağlaçla yani atıf harfiyle bağlanan, atfedilendir.[10]

18. yüzyıl şairlerinden Hasmî İsmail Efendi, gramer terimi de olan birçok kelimeyi kullandığı beytinde, "Ey Hasmî, Allah beni bu sıfatla temiz kılmış. Gönlümü de hem aşka yönlendirmiş hem de bağlamış." demektedir:

*Beni **temîz** kılmış bu **sıfat**la Hasmiyâ **Îzid***
***Zamîr**im 'ışka hem **ma‘tûf** kılmış hem **muzâf** itmiş*
(G.177/b.7)

Beyte bakıldığında sıfat, zamir, ma‘tûf, muzâf kelimelerinin özellikle beyte yerleştirildiği, kelimelerin farklı anlamlarıyla bir anlam zenginliği oluşturulduğu görülmektedir. Şair beytinde çok katmanlı bir yapı oluştur-

---

[8] Konuyla ilgili farklı örnekler için Bk. Aşkî Mustafa (ö. 1860'tan sonra) K. 12/ b. 7; Gelibolulu Surûrî (ö. 1562) G.236/b.2; Köstendilli Süleyman Şeyhî (ö. 1819-20) G.97/b.5; Vâhid Mahtûmî (ö. 1732-33) G.196/b.2; Zîver, G.113/b.3. 18. yüzyıl şairi olarak kaynaklarda geçen Zîver ve Zihnî mahlaslı iki şairin şiirleriyle ilgili karışıklığa dikkat çeken kıymetli bir çalışma için Bk. Mücahit Kaçar, "İntihâl mi Mahlas Değişikliği mi? Zihnî ve Zîver Divanları Üzerinde Bir İnceleme," *Turkish Studies* 5/3 (2010), 1536-1542. (Erişim Tarihi: 17. 08. 2020).

[9] Konuyla ilgili Bk. Hanbelizâde Muhammed Şâkir, *Temrînli ve İ'râblı Arapça Nahiv*, Haz. Hüseyin Elmalı (İzmir: Anadolu Yayınları, 2010), 314-321; Ali el-Cârim, Mustafa Emîn, *en-Nahvu'l-Vâdıh*, Cilt: 2 (Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti Nâşirûn, 2012), 170-174.

[10] Detaylı bilgi için Bk. Taceddin Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Ofset, 1997), 11-12.

muş, kelimelerin ilk anlamlarıyla gönlünün temizliğini ve Allah'ın kendisini aşka yönelttiğini söylemiştir. Ancak beyte dikkat edilirse şairin anlatmak istediği duyguyu vermek için kullandığı kelime malzemesi Arapça nahiv terimleridir. Başka bir ifadeyle beytin edebî yapısı, bu terimlerin îhâm-ı tenâsüp ağı içerisine dâhil edilmesiyle kurulmuştur. Her biri nahiv ilminde karşılığı olan sıfat, zamir, ma'tûf, muzâf kelimelerinin beytin akışı içerisinde öncelikli olarak akla gelen anlamları, terim anlamlarından ziyade ilk anlamlarıdır. Ancak şairin arka planda yapmak istediği, bu kavramları bir araya getirerek aslında nahivle ilgili terimleri toplayıp beytine orijinal bir söyleyiş kazandırma arzusudur. Gerçekte şairin farklı bir söyleyiş yakalamasını sağlayan da bu durumdur.

Bununla da yetinmeyen şair, yazılışlarındaki küçük farklılıklar dışında zikrettiği nahiv terimleri ağına dâhil edilebilecek iki kelimeyi daha beyte ustaca yerleştirmiştir. Bunlardan biri "temîz (**تمیز**)" kelimesidir. Başarılı bir tevriye kullanımıyla kelimenin hem Türkçede kazandığı anlamı hem de "temyîz (**تمییز**)" kelimesinin Osmanlı edebiyat geleneğinde genellikle vezin gereği "temîz" haline getirilmiş biçimini kastetmiştir.[11] Böylece Allah'ın insanoğlunu diğer varlıklardan üstün tutma ayetine telmih yaparken[12] klâsik Türk şiirinin îcâz merkezli oluşu özelliğini çok etkili bir biçimde delillendirmiş, kelimenin nahiv ilminde yer alan terimsel anlamını da beyitte yer verilen diğer nahiv terimleri arasına dâhil etmiştir. Arapça gramerde temyîz, birçok şekilde anlamlandırılmaya uygun olan isimden asıl maksadın ne olduğunu açıklamak üzere söylenen diğer isme denilir. Temyîzin açıkladığı isme de "mümeyyez" adı verilir. Mesela, "etterāvīḥu 'işrūne rek'aten=terâvih yirmi rekattır." cümlesinde sadece "etterāvīḥu 'işrūne=terâvih yirmidir." denildiği vakit bir mübhemiyet doğ-

---

[11] Temîz-temyîz ilişkisi için Bk. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt. 8 (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2019), 145-146.

[12] Allah'ın insanları diğer varlıklardan üstün kıldığı, ayrı bir yere koyarak temyîz ettiği birçok âyette geçmektedir. Bazı örnekler şöyledir: İsrâ Sûresi 17/70, "Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık/temyîz ettik."; Tîn Sûresi 95/4, "Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık."

maktadır. Bunu ortadan kaldıran da "rek'at" ifadesidir.[13] Buradan hareketle şairin beytin arka planını birçok gramer terimiyle örgülediği, beytinde "temîz" kelimesini de kasten kullandığı ortadadır.

Beyitte çarpıcı olan bir diğer durum "Îzid" kelimesinin de bu çok anlamlılık ağına dâhil edilme çabasıdır. Şairin gerek anlam gerekse vezin olarak hiçbir eksiği bulunmadan beyte yerleştirebileceği "Allah" ismi varken "Îzid"i tercih etmesinde bir incelik olduğunu düşünmekteyiz. Bilindiği üzere "Îzid (**ايزد**)" sözcüğünün Arap harfleriyle yazımı Arapça dil bilgisinde şablon bir isim olarak kullanılan "Zeyd (**زيد**)" kelimesinin yazılışını anımsatmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki beyitteki çağrışım/telmih etkisini daha da arttırmak isteyen şair, Îzid kelimesini bilinçli olarak tercih etmiştir. Bu durum, divan şairlerinin nasıl bir zihin süreci yaşayarak kelimeleri seçip hendesî bir titizlik ve düzenle ilişkilendirdiğini belgelemektedir.

Berberzâde Mehmed Zihnî (ö. 1715) de izâfet ve muzâf kelimelerini gramer anlamlarını da çağrıştıracak şekilde kullanmıştır. Şair, kelimelerin ilk anlamları düşünüldüğünde şöyle demektedir: Yârin aşkına düştüğümden beri yüceliğim arttı. Elbette "katmak, eklemek ve eklenen" gibi kelimeler kazancı tarif eder, "sahip olma" anlamına gelir:

'Işk-ı yâre dûş olaldan rif'atüm buldı ziyâd
*Kesbi **ta'rîf** eyler elbette **izâfet**le **muzâf***
(G.176/b.3)

Beyte ilk bakışta şairin kullanılan kelimelere yukarıda ifade ettiğimiz anlamı kazandırdığı söylenebilir. Ancak şair seçtiği kelimelerle beyte ayrı bir derinlik kazandırmış, îhâm yoluyla çok katmanlı bir yapı oluşturmuştur. Birçok beyitte görüldüğü gibi Mehmed Zihnî, ikinci mısraı birinci mısraa delil olarak getirmiştir. Bu yapıyı çözümlemek istersek karşımıza şöyle bir durum çıkacaktır:

---

[13] Detaylı bilgi için Bk. Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 11-133; Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî, *en-Nahvü'l-Me'ânî Ahkâmun ve Me'ânin*, Cilt: 2 (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2014), 68-85.

Şair, isim tamlamasının (muzâf-tamlanan/muzâfun ileyh-tamlayan) kazandırdığı sahip olma, âit olma anlamını kullanarak beytin anlamını güçlendirmiştir. Böylece "izâfetle muzâf"ın ortaya koyduğu sahiplik durumuyla aşka sahip olan kişinin seviyesinin yüceliği arasında ilgi kurmuştur. Ayrıca "ta'rîf" kelimesi de izâfet ve muzâf kullanımından hareketle "harf-i ta'rîf"e gönderme yapmaktadır. Arapçada isimler nekra (belirsiz) ve marife (belirli) olarak ikiye ayrılmaktadır. Başına elif lâm takısı (ال) yani harf-i ta'rîf gelen isimler marife, elif lâm takısı almayan isimler de nekradır.[14] "el-Kalem" bilinen bir kalemi, "kalem" ise herhangi bir kalemi ifade eder. Beyitteki örnekte zikredilen, izâfetli kelimenin yani tamlayanın bilinmeyi tarif etmesi hadisesi böylece farklı bir anlam katmanı kazanmış olur. Ayrıca şairin aşka düşülünce yüceliğin artmasını "rif'at ve ziyâd" kelimeleriyle söylemesi de dikkat çekicidir. Şairin "rif'at" kelimesiyle "ref'" yani kelimenin ötreli okunması durumuna ve "ziyâd" kelimesiyle de gramer örneklerinde geçen "Zeyd" ismine göndermede bulunduğu söylenebilir.

Başka bir örnekte Kırımlı Mustafa Rahmî (ö. 1752), harf-i ta'rîf ve muzâf terimlerini kullanarak beytini oluşturmuştur. Şair beytinde, "Zâhid! Kavuşma fikri iki büklüm olmuş boyuna uygun değil. Çünkü bir lafız harf-i ta'rîf elbisesine bürünürse muzâf olmaz, bir şeye izafe edilemez, eklenemez, bir şeyle irtibatı kurulamaz." demektedir:

Düşer mi fikr-i vuslat kâmet-i ham-geştene zâhid
Libâsı ***harf-i ta'rîf*** *olsa bir lafzın* ***muzâf*** *olmaz*

(Müfred 6)

İsim tamlamasında iki öge olduğunu belirtmiştik. "Evin kapısı" anlamına gelen "bâbü'l-beyti" ifadesinde bâb muzâf, el-beyt ifadesi de muzâfun ileyhdir. Kural gereği muzâf olan ilk kelime harf-i ta'rîf alamaz; muzâfun ileyh de harf-i ta'rîf yani "el" takısı alarak marife/bilinen bir isim olur. Harf-i ta'rîf almış bir ismin muzâf olması nasıl imkânsız ise beli iki büklüm olmuş, yaşlanmış zâhidin de aklına sevgiliye kavuşma düşüncesi gelse

[14] Bk. Uzun, a.g.e., 106-107; Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e., 73-76.

bile, bu fikrini gerçekleştirebilmesi mümkün olmayacaktır. Ayrıca beyitte yaşlanmış zâhidin iki büklüm olmuş boyu ile harf-i ta'rîfteki elif ve lam harfinin bükülmüş boy benzerliği arasında şeklen bir ilgi kurulduğu da söylenebilir. Divan şiirinde elif-lâm/lâm elif ile ızdırap çeken âşık arasında ilgi kurulduğu da bilinmektedir.[15] Böylece şair, Arapça gramer terimlerini kullanarak bir durumun imkânsızlığını çarpıcı şekilde anlatmıştır.

Mübtedâ-Haber (مبتدا - خبر): Başlangıç anlamına gelen "mübtedâ"nın terim anlamı, isim cümlesinin başında bulunan merfû (ötreli) isimdir. Olmuş veya olmakta bulunan bir şeye dair orada olmayanlara erişen bilgi, ondan ona nakledilen söz anlamına gelen "haber"in terim anlamı ise mübtedânın ardından gelen yüklemdir.[16] "el-'İlmü nâfi'un = ilim faydalıdır" cümlesindeki "el-'ilmü" mübtedâ, "nâfi'un" haberdir. Ayrıca mübtedâ mutlaka merfû yani ötreli olmak zorundadır.

Taşlıcalı Yahyâ (ö. 1582); mübtedâ, haber ve merfû terimlerini kullanarak beytini oluşturmuştur. Ayrıca ilk anlamı yüksek, yüce; terim anlamı da son harfi ötreli (u, ü olarak okunan) olan "merfû'" kelimesini beyitteki anlam zenginliğine uygun olarak kullanmıştır. Yahyâ, "Zaman bizi, namımızı ortadan kaldırır, hükümsüz kılarsa buna şaşılır mı? (Çünkü) bu dünyada her birimiz ilk halimizden haber vermekteyiz. (Yokluktan varlık âlemine geldiğimiz gibi varlık âleminden de göçeceğiz. Sadece bâkî olan Allah kalacaktır.)" demektedir:

*'Aceb midür bizi **merfû'** iderse devr-i zamân*
*Cihânda her birümüz **mübtedâ**muza **haber**üz*
(G.174/b.6)

Beyte ilk bakıldığında şairin yukarıda zikrettiğimiz anlamı verdiği

---

[15] Hasan Kaya, "Divan Şiirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 48 (2014), 71-114.

[16] Detaylı bilgi için bk. Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e.,108-133; Ali el-Cârim - Mustafa Emîn, *en-Nahvu'l*-Vâdıh, Cilt: 3 (Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti Nâşirûn, 2012), 243-251.

ama kelimelerin terim anlamlarıyla da beyte bir zenginlik kazandırdığı görülmektedir. Şair; merfû, mübtedâ, haber kelimelerini tesadüfen bir arada kullanmamış, îhâm yoluyla şiirine derinlik kazandırmıştır. Mübtedâ ve haberden oluşan isim cümlesinde, mübtedânın mutlaka merfû yani ötreli olma zorunluluğu bulunmaktadır. Şair bu durumu da beytin arka planına yerleştirmiştir. Taşlıcalı Yahyâ, terimlerle oluşturduğu, kendi içinde bir anlama da sahip olan kelimeleri bütünlüklü anlam dairesi içinde ifade etmekte, beytin arka planında bu durum bir silüet olarak belirmektedir.

Başka bir kıt'asında da mübtedâ ve haber terimlerini kullanan Taşlıcalı Yahyâ, insanın yaratılış hikmetini ifade etmektedir. Yahyâ, "Kalem, gönüldekilerin tercümanı olarak hikmetli ifadeleri ortaya koyar. Başlangıcından, yaratılış hikmetinden haberi olmayan kişi, bu âlemin (sadece) hayvân-ı nâtıkı (konuşan canlısı) oldu. (Yaratılış gayesini kavrayamadı)." demektedir. Şairin bu şiirinde de mübtedâ ve haber kelimelerini bir arada kullanmayı tercih etmesi dikkat çekicidir:

Hikmeti zâhire ider izhâr
Bâtınuñ tercemânı oldı kalem

***Mübtedâ**sından olmayan **haber**i*
Oldı hayvân-ı nâtık-ı 'âlem[17]

Nâfi Arap Tâhir Efendizâde (ö. 1849-50), konuyla ilgili âşıkâne beytinde: "Ey Nâfî! Bülbülün ortaya çıkması, âşıkların gam dersinden kurtulması için gül mevsiminden gelen bir haberdir/işarettir." demektedir:

Ders-i gamdan Nâfi'â kurtulmak içün 'âşıkân
*Fasl-ı gülden bir **haber**dir **mübtedâ**-yı 'andelîb*
(G.14/b.7)

Bu beytin iki anlam katmanıyla örüldüğü söylenebilir. İlk başta beyitte, baharın gelişi ve bununla birlikte mesire yerlerinde tenezzühe çıkan

[17] Şiir, *Divan*'ın dîbâcesinde yer almaktadır. Bk. *Yahyâ Bey Dîvan Tenkidli Basım*, Haz. Mehmed Çavuşoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 10.

âşıkların sevgilileriyle olan durumu resmedilmiştir. Kelimelerin çok anlamlılığından hareketle ikinci katmanda ise bir medresede ders okuyan talebelerin anlatıldığı söylenebilir.

Şair bülbüllerin ortaya çıkmasını, ilk defa görünmesini (mübtedâ) gül mevsiminin başladığına bir alâmet (haber) olarak görmüş, bunu da mübtedâ ve haber esprisiyle vermiştir. Nahiv bilgisi içinde yer alan mübtedâ-haber konusu ilk mektepte öğretilmektedir. Şair Nâfî de Arapça gramer terimleriyle örgülediği bu beytinde medrese havasını yansıtmayı başarmıştır. Beytin silüetinde, bir hocanın dizi dibinde bağdaş kurup oturmuş, nahve dair bahisleri uzun uzun okumaktan, bazı kaideleri ezberlemekten bunalmış talebeler de görülmektedir. Artık "gam" yükü haline gelmiş ders atmosferinden sıkılan talebelerin açık havaya çıkma arzularının yansıtıldığı söylenebilir.

Şairler, mübtedâ ile haber terimlerini kullanarak Hz. Muhammed'in yaratılmasını, peygamber olarak gönderilmesini, yaratılmışlar içindeki üstünlüğünü de anlatmışlardır. Hz. Muhammed'in, "Biz ilkleriz ve sonlarız." dediği bazı kaynaklarda geçmektedir.[18] Ayrıca, "Bizler kıyamet günü, sonra gelen ilkler olacağız." buyurmuştur.[19] Böylece ilk yaratılan nurun Hz. Muhammed'in nuru olduğu ifade edilmektedir. Son peygamber de Hz. Muhammed'dir. Bu durumu şairler, "haberden sonra gelen mübtedâ" esprisiyle işlemişlerdir.[20]

Arapçada isim cümlesinin mübtedâ ve haberden oluştuğunu söylemiştik. Bir isim cümlesinde mübtedânın haberden sonra gelmesi ya da habe-

---

[18] Bk. *Tasavvuf Sözlüğü* (*Letâifü'l-A'lâm fî İşârâtı Ehli'l-İlhâm*), Çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 217-218.

[19] Bk. İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, Haz. Şuayb el-Arnaût, Cilt: 5 (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 351.

[20] Hz. Muhammed'i "haberden sonra gelen mübtedâ" olarak tanımlayan mısralara birçok beyitte rastlanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ifadeye yakın bir söyleyiş -ihtiyatla yaklaşmakla birlikte- ilk defa Abdullah Ferdî'nin (ö. 1858) bir kasidesinde görülmektedir (K. 2, b. 5). İfade tam olarak Musa Kâzım Paşa'nın (ö. 1890) yukarıdaki beytinde ve Şair Eşref'in (ö. 1912) gazelinde yer almaktadır. Benzer örnekler için Bk. Erzurumlu Zihnî (ö. 1794-97 arasında) Musammat 1, 1. Bend/b.5; Halil Nûrî (ö. 1799) G.255/b.3; Şair Eşref, 526/b.2.

rin mübtedânın önüne geçmesi çeşitli koşullarda mümkündür.[21] Bu bilgiye de gönderme yapan şairler Hz. Muhammed'i -ilk yaratılan nur ve son gelen peygamber olmasından hareketle- önce "haber"i gelen ilk/başlangıç/mübtedâ olarak tavsif etmişlerdir. Bu durumun en güzel örneklerinden birini veren Musa Kâzım Paşa (ö. 1890), "İlk yaratılmış (ruh) olmasına rağmen (Hz. Muhammed'in) bu âleme sonra gelmesine hiç şaşılır mı? Ey Allah'ın rasulü! (Çünkü) sen haberden sonra gelmiş mübtedâsın." demektedir:

'Aceb mi soñra gelseñ dehre evvel halk olınmışken
***Haberden** soñra gelmiş **mübtedâsın** yâ Rasûlallâh*
(G.44/b.3)

Sahîh-Sâlim-Ecvef-Kalb-Nâkıs-Mu'tel/'İllet/Mu'allel

Birbiriyle irtibatlı olması ve çoğu kavramın beyitlerde bir arada geçmesi sebebiyle altı terimi birlikte ele aldık. Öncelikle kavramların anlamları verilecek ardından örnekler ele alınacaktır. Bu kavramlar Arap gramerinde çoğunlukla "aksâm-ı seb'a" üst başlığı altında incelenmektedir:[22]

Sahîh (صحيح) – Sâlim (سالم): Sahîh; yalan veya hayal ürünü olmayan, gerçek, doğru; öz, hakîkî, tam, hâlis anlamlarına gelmektedir. Sâlim de sağlam, sağlıklı, sıhhatli; eksiği, noksanı olmayan, hatâsız, kusursuz demektir. Terim olarak sahîh ve sâlim, asıl harfleri arasında illet harfleri olarak adlandırılan "vav, yâ, elif" harflerinden biri bulunmayan kelime anlamına gelir. Sâlim, sahîh fiiller içinde bir alt başlık olsa da her iki kelime aynı durumu anlatmak için kullanılabilmektedir.

Ecvef (اجوف) - Kalb (قلب): Ecvef; içi boş, kof; câhil, bilgisiz; geniş nesne; içerisi azîm olan arslan anlamlarına gelmektedir.[23] Aynı zamanda

[21] İsim cümlelerinde önce mübtedâ sonra haber gelmesi gerekirken bazı şartlara bağlı olarak bu durum değişmektedir. Konu hakkında bk. Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e., 120-121.

[22] Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e., 59-61.

[23] Bk. Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, 3650.

tıp terimi olarak ecvef, kalbin üst ve alt tarafında bulunan büyük damar boşluğunu tarif etmek için kullanılır.[24] Bu sebeple çoğunlukla "kalp" kelimesiyle birlikte beyitlerde geçmektedir. Kalb de vücut organı anlamı yanında bir şeyin tam ortası, merkezi demektir. Ayrıca değiştirme, çevirme anlamına da gelir. Terim anlamıyla ecvef; Arap gramerinde, ikinci harfi illet harflerinden biri olan sülâsî (kökü üç aslî harften oluşan) fiildir. Kalb ise illet harfleri olan "vav, yâ, elif" harflerini birbirine çevirmek demektir. İllet harfini farklı bir illet harfine, sahih harfi illet harfine veya illet harfini sahih bir harfe dönüştürmektir. Mesela **وزن** (vezene) fiili ism-i âlet yapılmak istendiğinde **موزان** (mivzân) olması gerekirken vav harfinden bir önceki harf kesra olduğu için vav harfi ye harfine dönüşür ve kelime **ميزان** (mîzân) olarak okunur.[25]

Nâkıs (ناقص): Tam olmayan, eksik, kusurlu anlamına gelmektedir. Terim anlamıyla nâkıs, üç harfli kelime kökünde son harfin "vav, yâ, elif" olma durumudur.

Mu'tel/'İllet/Mu'allel (معتل – علت – معلل): Mu'tel/Mu'allel; kusûru, noksanı olan, eksik, hasta, sakat, illetli; bir sebebe bağlanan anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı ise içinde illet harflerinden herhangi biri bulunan fiildir. Bu kelimelere "illetli" de denilmektedir.

Bu tanımların ardından sırasıyla örnekleri şöyle ele alabiliriz: İlk örnekte; sâlim, kalb, sahîh, harf-i illet, ecvef terimlerini bir arada kullanan Bosnalı Sâbit (ö. 1712), insanın hem vücut sağlığına hem de manevî dünyasına ait hakikatleri Arapça gramer terimleriyle ifade etmiştir. Şair, "Ey Sabit, kalbini haset acısından/hastalığından koru; o hasta olmayan/sağlıklı (sahîh) kalbe, oyuk bir nesne gibi (ecvef) hastalık (illet) girmesin." demektedir:

---

[24] Superior Vena Cava- İnferior Vena Cava (**الوَرِيدُ الْأَجْوَفِ الْعُلْوِيّ-الوَرِيدُ الْأَجْوَفِ السُّفْلِيّ**) olarak geçen tıp terimiyle ilgili Bk. Muhammed Heysem el-Hayât, *el-Mu'cemü't-Tıbbi'l-Muvahhid* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 2009), 2257-2258; Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî ed-Dimeşkî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye fimâ Yete'alleḳu bi'l-Ecrâmi's-Semâviyye ve'l-'Arziyye ve'l-Hayevânât ve'n-Nebâtât ve'l-Cevâhiri'l-Ma'deniyye*, Cilt: 1 (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 77-80.

[25] Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e., 153-156.

***Sâlim** eyle **kalb**üñi renc-i hasedden Sâbitâ*
*O **sahîh**e **harf-i ‘illet** girmesün **ecvef** gibi*
(G.531/b.6)

Sâbit’in beytinde üç anlam katmanı olduğu söylenebilir: İlki vücut sağlığıyla ilgili hadise, ikincisi insanın manevî âlemine bakan yön, üçüncüsü de Arapça gramer terimleriyle ilgili durum. Kelimelerin ilk anlamından hareketle Sâbit’in kalp sağlığından bahsettiği söylenebilir. Yukarıda da temas edildiği gibi bir tıp terimi olarak ecvef, kalbin üst ve alt tarafında bulunan büyük damar boşluğunu tarif etmek için kullanılmaktadır. Böylece ecvef ve kalb kelimelerinin birlikte kullanımıyla şair bu anlama gönderme yapmakta, beytin bir anlam katmanı da hastalığa yakalanmamak için tavsiye niteliği kazanmaktadır. İkinci katmanda ise kişinin manevî dünyası hedeflenmektedir. Kişinin kalp dünyasını hasedden uzak tutması, yaratılışındaki temiz duyguları koruması tavsiye edilmektedir. Hz. Muhammed, bir kulun kalbinde imanla hasetin bir arada bulunamayacağını söylemiştir. Ayrıca hasetçiden Allah’a sığınılması da tavsiye edilmiştir.[26] İç içe geçen anlam boyutlarıyla beyitte; içinde manevî hastalıklar, illetler bulunmayan “kalb”in yaratılış gayesine uygun sâlim ve sahih bir kalp olması da anlatılır.

Beytin üçüncü boyutunda ise karşımıza, Arapça gramer terimleriyle örgülenen bir anlam alanı çıkmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi ecvef, ikinci harfi illet harflerinden biri olan kelimedir. Kalb (**قلب**), içinde illet harfi (**ا-و-ي**) bulunmadığı için sahîh, sâlim bir kelimedir.

Erbilli Âmâ Yusuf Garîbî (ö. 1816-17), yaşadığı hüzünlü hali gramer terimleriyle anlatmıştır. Ayrıca beytin Sâbit’in beytiyle uyumu da dikkat çekicidir. Şair, “(Ne yazık ki) Gönül haset eziyetinden kurtulamıyor. Maalesef ömrü ecvef gibi illetle, hastalık ve kusurlarla geçirdik.” demektedir:

---

[26] Konu hakkında Bk. Mustafa Çağrıcı, “Haset,” *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 16 (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1997), 378-380; M. Hamdi (Elmalılı) Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Cilt: 10 (İstanbul: Azim Yayınları, 1992), 153-176.

***Sâlim** olamaz sîne-i dil renc-i hasedden*
*Hayfâ anı **ecvef** gibi **'illetle** geçürdik*
(G.160/b.10)

Ecvef, ikinci harfi illetli harflerden biri olan fiildir. Ayrıca kelimenin Sâbit'in beytinde olduğu gibi tıbbî anlamıyla da kullanıldığı söylenebilir. Beyitte sosyal eleştiri de bulunmaktadır. Buradan hareketle Garîbî hem ömrünü ecvef fiile teşbih ederek illetle muzdarip olduğunu ifade etmekte hem de kelimelerin tıbbî anlamlarıyla beytine farklı bir anlam katmanı eklemektedir. Ayrıca hasetçiler yüzünden çekilen sıkıntılar da işlenmektedir.

Abdülehad Nûrî (ö. 1651) de beytini benzer şekilde kurmuştur. Beytinde, "Keşke gönülden (her türlü) illet bertaraf olsa, bütün sıkıntılar ortadan kalksa da selamete kavuşulsa…" demektedir:

*Gönülden **kalb** olunsa **harf-i 'illet***
Sahîh** ü **sâlim** olsa cümle **ecvâf[27]
(G. 66/b.2)

Nûrî'nin de beytini üç katmanla örgülediği söylenebilir. Bir temenniyi dile getiren şair, öncelikle sıkıntılardan bunalan gönlün feraha kavuşmasını dilemekte, kalpteki fizikî rahatsızlığa da gönderme yapmaktadır. Üçüncü olarak Arap grameriyle ilgili hususları dile getirmektedir.

Sarf-Nahiv (صرف-نحو): Sarf; bir şeyi bir işte kullanma, o yolda harcama, bir nesneyi evirip çevirme, döndürme, bir halden başka bir hale sokma demektir. Tevbe, hile, sözü artırma, döndürme, öğrencilerin sınıftan çıkması, belayı def etme gibi birçok farklı anlama da gelmektedir.[28] Terim anlamı ise kelimenin şekil bilgisi, "morfoloji" demektir. Kelimenin

[27] Konu hakkında farklı örnekler için bk. Ahmedî (ö. 1410'dan sonra) K. 54/b.32; Antakyalı Münîf (ö. 1743-44) K.22/b.18; Bağdatlı Rûhî (ö. 1605-06) G.1013/b.5; Benderli Cesârî (ö. 1829) G.138/b.3-G.535/b.2; Dâniş (Süleyman Tayfur Bey) (ö. 1775-76) K.5/b.16, T.3/b.1; Füzûnî (ö. 1657-58) G.37/b.2; Rûz-nâmeci-zâde Şinâsî (ö. 1702-03) G.35/b.5; Sabîh (ö. 1783) T.11/b.8; Şehdî (ö. 1769-70) K.82/b.178.

[28] Bk. Mütercim Âsım Efendi, a.g.e., 3650.

aldığı farklı şekillerden bahseden ilim dalıdır. Arapça sarf ilmi, kelimenin isim ve fiil çeşitlerini incelemekte ve bu fiillerin farklı hallerini ortaya koymaktadır.[29]

Nahiv; taraf, yol, cihet, kasıt; azm eylemek, yönelmek, bir kimse bir yanı üzere meyledip ağmak, ok atan kimse yayı çekerken bir yöne doğru meyletmesi, bir şeye dönüp bakmak anlamlarına gelir.[30] Terim anlamı ise Arapça cümle bilgisidir. Kelimenin cümle içindeki durumunu inceleyen ilim dalıdır. Arapça gramerin söz dizimi kuralları ile i'rab bölümünü, gramerin sentaks kısmını inceleyen ilimdir.[31]

Muhibbî mahlasını kullanan Kânûnî Sultan Süleyman (1520-1566), aşkı anlatmak için nahiv ve sarf terimlerini kullanmıştır. Şair beytinde, "Muhibbî aşkın nahiv ile sarfını okudu (aşkın yolunu yordamını öğrendi). Gönül çocuğu bu ilim dalında kabiliyet sahibi oldu." demektedir:

'Işkuñ Muhibbî okıdı ***nahv*** *ile* ***sarf****ını*
Dil suhtesi bu fende dahı oldı müsta'id
(G.384/b.5)

Sarf ve nahiv bilgisi –mübetdâ ve haber konusunda da temas edildiği gibi- ilk mektepte okunan temel gramer konularını ihtiva eder. Muhibbî de buradan hareketle bir okul atmosferi içinde aşk hadisesini anlatmış, âşığın çocuk gönüllü haline de dikkat çekmiştir. Beyitte hem mektepte sarf, nahiv okuyan çocuklar resmedilmiş hem de kelimelerin yol, yordam, usul anlamlarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca sarf kelimesinin "öğrencilerin sınıftan çıkması" anlamıyla Muhibbî'nin sınıf ortamı içinde hadiseyi izah etmesi arasında dikkat çekici bir ilgi görülmektedir. Ayrıca ilk

---

[29] Bk. Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî, *es-Sarfü'l-Me'ânî Ahkâmun ve Me'ânin* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2013), 9-10; Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e., 20.

[30] Bk. Mütercim Âsım Efendi, a.g.e., 6007-6008.

[31] Bk. Uzun, a.g.e., 104; Hanbelizâde Muhammed Şâkir, *Temrînli ve İ'râblı Arapça Nahiv*, 11-12; Hulusi Kılıç, "Sarf", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 36 (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2009), 136-137; İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32 (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2006), 300-306.

mektep atmosferi ile aşk ilgisi bize, medresede doğup yıllarca dillerde dolaşacak olan aşkın kahramanları Leylâ ile Mecnûn'u hatırlatmaktadır.

Bağdatlı Rûhî (ö. 1605-06) de nahiv kelimesini aşk, ders, okuyup yazma kelimeleriyle birlikte beytinde kullanmış, ifadeyi mektep havası içinde vermiştir. Şair, "Aşk dersine düştüğümden beri yolumu şaşırdım, aklım başımdan gitti. Şimdi okuyup yazdığım hep aşk şiirleridir." der:

*Düşelden ders-i 'ışka hâtırumdan **nahv** mahv oldı*
Okuyup yazdugum hep şimdi eş'âr-ı mahabbetdür
(G.214/b.2)

Rûhî, ilk mektepte okunan nahiv bilgisinden yola çıkarak beytini örgülemiştir. Buradan hareketle kelimeyi özellikle seçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca beyit; kelimenin taraf, yol, cihet, kasıt anlamlarını da çağrıştırmaktadır. Muhibbî gibi Rûhî'nin de mektep atmosferiyle aşk hadisesi arasında ilgi kurarak Leylâ ile Mecnûn hikayesini beytin zımnına yerleştirdiği söylenebilir.

Sıfat-Mevsûf (صفت - موصوف): Sıfat (na't), bir kimse veya şeyin sahip olduğu nitelik, ona ait olan özellik demektir. Mevsûf (men'ût), bir nitelikle nitelendirilmiş, kendisini benzerlerinden ayıran bir nitelik kazanmış, nitelenmiş anlamına gelir. Sıfatın terim anlamı, bir ismi belirten veya niteleyen kelime türü; mevsûf ise sıfat tamlamasındaki nitelenen, tamlanandır. Türkçede olduğu gibi Arapçada da sıfat tamlaması bir isim bir de sıfattan oluşmakta ancak tamlamada ilk sırada isim ikinci sırada sıfat yer almaktadır. Mesela "güzel kalem" anlamına gelen "ḳalemün cemīlün" tamlamasında ilk kelime olan kalem mevsûf, ikinci kelime olan cemîl de sıfattır. Sıfat ile mevsûfun her anlamda (müzekker-müennes, marife-nekra gibi) birbirine uyumlu olması şarttır.[32]

Bandırmalızâde Hâşim Baba (ö. 1782-83) sıfat-mevsûf kavramlarını da kullanarak bazı tasavvufî meselelere değinmiştir. Şair, "Aynen sıfatın mevsûfa uyumlu olması gerektiği gibi ilim de maluma (bilgi bilinen şe-

[32] Konu için bk. Hanbelizâde Muhammed Şâkir, a.g.e., 340-346; Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî, *en-Nahvü'l-Me'ânî Ahkâmun ve Me'ânin*, Cilt: 2, 258-274.

ye) tabidir. (Buradan hareketle) Miraç mucizesine nail olmuş kul da Allah'la kaimdir." demektedir:

> ***Sıfat mevsûf*** *kabîlinden 'ilim ma'lûma tâbi'dür*
> *'Abid ma'bûd ile kâim ki sübhânellezî esrâ*
>
> (Kıt'a, 166, b.11)

Şair bir mantık silsilesi içinde kulun varlığını devam ettirebilmesinin Allah'la mümkün olacağını, bir yaratıcıya bağlı olduğunu ifade eder. Bu durumu da Arapçada birbiriyle her anlamda uyumlu olması gereken sıfat ve mevsûf kavramlarıyla izah eder. Aynı zamanda "bilinen" anlamına gelen "ma'lûm" ve zıttı olan "meçhul" de Arapça gramer konuları içinde yer almaktadır. Kısaca faili belli olan fiillere "ma'lûm," faili belli olmayan fiillere de "meçhul" denir.[33] Şairin çok anlamlılık dairesinde bu duruma da dikkat çektiği söylenebilir.

Buraya kadar alt başlıklar halinde konuyu izah etmeye çalıştık. Şimdi bütünlüğü bozmamak için Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin (ö. 1753) yazdığı kasideden aldığımız beyitleri bir arada vererek açıklamaya çalışacağız. Es'ad Efendi, *Divan*'ının ilk kasidesi olan "Na't-ı Şerîf-i Nebiyy-i Muḥterem Bā-Iṣṭılāḥāt-ı 'Ulūm" başlıklı şiirini, çeşitli ilimlere dair kelimelerin anlam zenginliğini kullanarak na't türünde yazmıştır.[34] Kasidenin 1-12. beyitlerinde sarf, 13-26. beyitlerinde nahv, 27-39. beyitlerinde mantık, 40-55. beytilerinde belâgat, 56-67. beyitlerinde usûl ilminin terimleri tevriyeli şekilde kullanılmaktadır. Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin ilgili beyitleri şöyledir:

> ***Sarf*** *eyle varıñ ey dil-i âlûde-i hevâ*
> *Çek* ***sîga****-i nedâmet ki itdiñ niçe hatâ*
>
> (b.1)

---

[33] Bk. Uzun, a.g.e., 79-84.

[34] Benzer şekilde Ahmed Sûzî (ö. 1715-16) de "el-Kelāmü fī Ḥaḳḳi Seyri's-Sülûki 'alā Ḳavā'idi'l-'Ulūmi'ẕ-Ẓāhiriyyeti" başlığını taşıyan 49 beyitlik bir mesnevî yazmıştır. Adından da anlaşıldığı üzere Sûzî şiirini, gramer kurallarına ve farklı ilimlere ait terimleri kullanarak seyr ü sülûk hakkında kaleme almıştır. Bk. *Ahmed Sûzî Dîvânı*, Haz. Alim Yıldız (Sivas: Buruciye Yayınları, 2012), 101-106.

[Ey günahlara batmış gönül! Benliğinden geç, pişmanlık sîgası çek (nefsinden hesap sor)! Çünkü birçok hata işledin.]

Es‘ad Efendi, sarf ve sîga kelimelerini kullanarak manevî dünyasına ait pişmanlığını dile getirmiştir. Hilkat, yaratılış; şekil, yol anlamlarına gelen “sîga (**صيغه**)”nın terim anlamı, fiilin çekiminde meydana gelen çeşitli şekillerden her biri, kip, fiil çekim şekli demektir.[35] Kelimelerin ilk anlamlarıyla bir düşünceyi ortaya koyan şair, şiirinin başlığında da ifade ettiği gibi, kelimelerin ıstılâhî anlamlamlarıyla da çok katmanlı bir yapı inşa etmeyi başarmıştır.

*Olduñ **mübâlaga**yla niçe ism **fâ‘il**i*
*Cürmüñ **musaggar**ın dahı **tasgîr** kıl dilâ*
(b.5)

[Sayısız şekilde birçok günah işledin. Ey gönül! En küçük suçu bile terk eyle, işlemeyi bırak.]

Şair; gramer terimi de olan mübâlağa, fâ‘il, musaggar, tasgîr kelimelerini kullanarak günah işlemeyi bırakmakla ilgili nasihat beyti yazmıştır. Mübâlağa; aşırılık, abartma, daha büyük gösterme anlamlarına gelmektedir. Arapça gramer terimi olarak da bir fiili çeşitli kalıplara sokarak anlamını çoğaltma, fiile “çok, en, daha fazla” anlamlarını eklemedir. Mesela yalancı anlamına gelen “kāẕib” fiilini fa‘‘āl veznine sokarak çokça yalan söyleyen anlamında “keẕẕāb” haline dönüştürmektir.[36]

Yapan, işleyen anlamına gelen fâ‘il, gramer olarak bir cümlede işi yapan öznedir. Küçültme anlamına gelen tasgîr de Arap gramerinde hakaret, azaltma ya da sevgi, merhamet, acıma anlamları kazandırmak için üç harfli ismin fu‘ayl, dört harfli ismin fu‘ay‘il, beş harfli ismin de fu‘ay‘îl kalıplarına dönüştürülmesidir. Mesela cebel (dağ) kelimesi küçültülmek için fu‘ayl veznine sokularak cübeyl (dağcık, küçük dağ) haline dönüştü-

[35] Bk. https://www.vajehyab.com/?q=**صيغة** (Erişim Tarihi: 21.07.2020); Kılıç, “Sarf,” 136-137.

[36] Detaylı bilgi için bk. Mustafa Tokmak, “Arap Dilinde İsm-i Fâil ve Mübâlağa Vezinleri,” Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2017.

rülür.[37] Bu beyitte de Es‘ad Efendi, günah işlemekten dolayı duyduğu pişmanlığı ve nefsine ettiği nasihati ifade ederken kullandığı kelimeleri özenle seçmiş, beytini iç içe anlam daireleriyle kurgulamıştır.

Ef‘âl*iñ ola aslah u ahsen o deñlü kim*
Tafdîl sîgası*yla kıl a‘mâliñi edâ*

(b.6)

[İşlerin dinin emirlerine en uygun, en güzel şekilde olsun. İşlerini o derece düzgün yap ki her işin en güzel şekilde olsun.]

Birini veya bir şeyi diğerlerine tercih etme, üstün görme anlamına gelen tafdîl; Arapça gramer terimi olarak bir özelliğin başka bir varlıktan daha üstün olduğunu göstermek için müzekker (maskülen) kelimeyi “ef‘al”, müennes (feminen) kelimeyi “fu‘lâ” veznine sokmaktır. Mesela iyi, güzel anlamındaki “hasen” kelimesini daha iyi, güzel anlamına getirmek için “ahsen” ve “hüsnâ” şeklinde söylemektir. Şair de bu duruma gönderme yaparak ilk mısrada “aslah” ve “ahsen” kelimelerini tafdîl sîgasıyla kullanmış, böylece hem söylemek istediği düşünceyi vurgulamış hem de ikinci katmandaki gramer esprisini desteklemiştir. “Sîga” kelimesini de aynı tarzda kullanmış, kelimeye “şekil, yol, üslup” anlamının yanında, fiil kipi, fiil çekimi manasını da yüklemiştir. Böylece kelimelerin hem ilk hem de ıstılâhî anlamlarını kastetmiştir.

Tasrîf*-i niyyet eyle ki hayrâta lâ-cerem*
Nahv*-i rızâ-yı Hak’dır olan kâr-ı müntehâ*

(b.12)

[Hayırlı işlere niyet eyle! Şüphesiz en nihaî amaç, Allah’ın rızasını kazanmak için azmetmektir.]

Şair, tasrîf ve nahiv kelimelerini kullanarak beytine anlam zenginliği kazandırmıştır. Arapça gramer terimi olarak tasrîf, bir ismi müfredden tesniyeye ya da bir fiili mâzîden muzârîye çevirmek için sarf kaidelerine

[37] Bk. Uzun, a.g.e., 130; Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî, *es-Sarfü’l-Me‘ânî Ahkâmun ve Me‘ânin*, 191-202.

göre çekimlemektir.[38] Arapça cümle bilgisi olan nahiv ise azm eylemek, gayret etmek anlamına da gelmektedir. Es‘ad Efendi, tenasüplü kullandığı kelimelerle beytini tevriyenin imkânlarıyla örgülemiştir.

***Mef‘ûl**ün eyle tâ‘ati tâ **nasb**-ı nefs idüp*
***Ref‘** ola **fâ‘il** oldugın **ef‘âl**-i bed-nümâ*
(b.16)

[Nefsine yerleştirip kabul ettirerek Allah’a itaat yolunu tut. (Böylece) yaptığın kötü işler ortadan kalksın, yok olsun.]

Şair; mef‘ûl, nasb, ref‘, fâ‘il, ef‘âl kelimelerini anlam zenginliği içinde kullanmıştır. Bir işin etkisi altında kalan anlamına gelen mef‘ûl, Arapça gramer terimi olarak bir cümledeki tümleç demektir.[39] Kelime anlamı olarak nasb; dikme, saplama, yerleştirme, kabul ettirme anlamlarına gelir. Ref‘ ise kaldırma, yükseltme, yüceltme demektir. Arapça gramer terimi olarak nasb, bir kelimenin son harfinin üstün olarak (e-a sesleriyle) okunması; ref‘ ise bir kelimenin son harfinin ötre olarak (u,ü sesleriyle) okunmasıdır. İşi yapan anlamına gelen fâ‘il de cümlenin öznesidir.[40] Bir cümlede fâ‘il ötreli yani ref‘ haliyle; mef‘ûl de üstün yani nasb haliyle bulunur.

Şair, “ref‘ ola fâ‘il oldugın ef‘âl-i bed-nümâ” diyerek hem fâ‘ilin ref‘ halinde olmasına gönderme yapmakta hem de kelimeleri ilk anlamlarıyla kasdederek kişinin yaptığı kötü işlerin giderilmesini anlatmaktadır.

***Mevsûl** olur saña **sıla**-i hayr **cümle**si*
***Mâ-fi’z-zamîr**in ola hemân tâ‘at-i Hudâ*
(b.24)

[Gönlünde sadece Allah’a itaat düşüncesi olursa hayırlı ihsanların tümü sana ulaşır.]

Şair; mevsûl, sıla cümlesi, zamîr kelimelerini anlam katmanlarıyla

---

[38] Bk. Uzun, a.g.e., 130.

[39] Bk. Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî, *en-Nahvü’l-Me‘ânî Ahkâmun ve Me‘ânin*, Cilt: 1 (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2014), 407-414.

[40] Bk. Uzun, a.g.e., 84-112.

kullanmıştır. Mevsûl; kavuşmuş, ulaşmış anlamına gelmektedir. Sıla; bağış, hediye, ihsan; uzak kaldığı yere ve kişilere ulaşma, kavuşma demektir. Zamîr de iç, derûn; kalp, gönül anlamlarına gelir. Arapça gramer terimi olarak ism-i mevsûl, sıla ve zamîr kelimeleri birbiriyle irtibatlı olarak izah edilmektedir. Kendisinden sonra gelen cümleleri açıklayan isimlere ism-i mevsûl denilir. İsm-i mevsûlden sonra gelen cümeleye de "sıla cümlesi" denilmektedir. "Elleẕī, men, mā" kelimeleri sıklıkla kullanılan ism-i mevsûllerdendir. İsm-i mevsûller çoğunlukla Türkçeye -dığı,-diği,-an,-en ekleriyle çevrilir. Sıla cümlelerinde de genellikle birleşik zamir kullanılır. Bu zamire de "'âid" denilmektedir. Mesela "Cā'e'lleẕī sāfera ebūhu=Babası yolculuğa çıkan kişi geldi" cümlesinde *cā'e* (geldi) fiildir; *elleẕī* (öyle ki, -an) ism-i mevsûldür; *sāfera ebūhu* (babası yolculuğa çıkan kişi) sıla cümlesidir. *Ebūhu* kelimesindeki *hu* zamirdir ('âid).

"Sıla cümlesi"ni çok anlamlılıkla kullanan şair, ikinci mısraın başında "içteki, gönüldeki şey" anlamına gelen ve *mâ* ism-i mevsûlüyle kurulmuş *mâ fi'z-zamîr* ifadesiyle aslında bir sıla cümlesi örneği vermektedir. Şair, zikrettiğimiz kavramlarla çağrıştırdığı dil hadisesini *mâ-fi'z-zamir* ibaresi ile örneklendirmekte ve bu ifadeyi de çok anlamlılık ağına dahil etmektedir. Böylece nasihat dolu beytini, kelimelerin Arapça gramere dair terim anlamlarını da kasdederek örgülemektedir.

Sonuç

Bu yazı, farklı manzumeler incelenerek ve metinler taranarak oldukça uzun bir sürede meydana getirilmiştir. Yıllara yayılan bu çalışmada yaklaşık beş yüz metin gözden geçirilmiş, yazının sınırları dâhilinde elde edilen örnekler incelemeye dahil edilmiştir. Çalışmada, Arapça gramer terimleriyle ilgili kavramlar alfabetik olarak sıralanmakla birlikte, birbiriyle irtibatlı olanları bir arada verilmiştir.

Yapılan incelemeler neticesinde gramere dair şu kavramların şiirdeki mecaz katmanına yardımcı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Farklı metinler incelendiğinde başka kavramların da listeye eklenme olasılığı bulunmaktadır: Amr, Cümle, Ecvef, Ef'âl, Fiil, Fâil, Haber, Harf-i ta'rîf, İllet,

İzâfet, Kalb, Ma‘tûf, Mef‘ûl, Merfû‘, Mevsûf, Mevsûl, Mu‘allel, Mu‘tel, Muzâf, Mübâlaga, Mübtedâ, Nahiv, Nâkıs, Nasb, Ref‘, Sahîh, Sâlim, Sarf, Sıfat, Sîga, Sıla, Tafdîl, Tasgîr, Tasrîf, Temyîz, Zamir, Zeyd.

Araştırmalar neticesinde divan şairlerinin 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar manzumelerinde, Arapça gramer terimlerini çok anlamlılık içerisinde kullandıkları, bu yolla eserlerine orijinal bir söyleyiş kattıkları görülmüştür. Şairlerin eğitim aldıkları medrese günlerini de yansıtarak sarf-nahiv terminolojisinden faydalandıkları anlaşılmıştır. Medrese günlerine göndermeler yapan şairler, yaşadıkları okul atmosferini bu yolla vermişlerdir. Her alanda kendini gösteren bakış farklılığıyla divan şairleri, çoğu zaman tekdüze bir anlatıma hapsedilen gramer konularından bile farklı tatlar yakalayabilmişlerdir. Hakikatle mecaz arasındaki bir tül inceliğinde nazik geçişler ve tedaîler yoluyla söyleyişe derinlik kazandırmışlardır.

Bu çalışmayla divan şairlerinin oldukça derin ve geniş çaplı bir kelime bilgisine sahip oldukları bir kez daha anlaşılmıştır. Ayrıca terimleri mecazla örgüleyip kullanırken toplumsal eleştiri yapmaktan da kaçınmadıkları, yaşadıkları hali bir de bu yolla dile getirdikleri görülmüştür. Beyitlere bakıldığında, manevî hayatla bağlantılı konuların da gramer terimleri kullanılarak işlendiği tespit edilmiştir.

Divan şairlerinin çok anlamlılık sağlamaya çalışırken mübteda-haber, sıfat-mevsuf, fiil-fâil-mef‘ûl gibi birbiriyle irtibatlı kavramları genellikle beyitlerinde birlikte kullanmayı tercih ettikleri anlaşılmıştır.

Şairler gramer terimlerini kullanarak farklı konularda kasideler yazmışlardır. Mesela Şeyhülislâm Es‘ad Efendi’nin bazı ilimlere dair ıstılahları kullanarak kaleme aldığı na‘tında ilk 26 beyti, Arapça dil bilgisi terimlerini tevriyeli kullanarak örgülediği görülmektedir. Ahmed Sûzî de seyr ü sülûkla ilgili meseleleri anlatırken gramer kurallarının tevriyeli kullanımından faydalanmıştır. Buna benzer farklı kullanımlara rastlamak mümkündür.

Bütün bu tespitlerden hareketle divan şairlerinin, ilk mektepten başlayarak eser kaleme alacak seviyeye gelinceye kadar hayatlarında yer alan gramer konularına şairâne bir duyuşla yaklaştıkları, dil bilgisi terimlerini söz sanatlarının imkânlarıyla eserlerinde kullandıkları anlaşılmıştır.

Kaynakça

Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî. *Tercüme-i Hizânetü'l-Edeb İzahlı ve Örnekli Belagat Terimleri Sözlüğü*. Haz. Mücahit Kaçar - İlyas Karslı - Ahmet Akdağ. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.

Abdülehad Nûrî. *Abdülahad Nûrî Dîvânı*. Haz. Ali Osman Coşkun. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.

Abdürrezzak Kâşânî. *Tasavvuf Sözlüğü* (*Letâifü'l-A'lâm fî İşârâtı Ehli'l-İlhâm*). Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayınları, 2004.

Ahmed Sûzî. *Ahmed Sûzî Dîvânı*. Haz. Alim Yıldız. Sivas: Buruciye Yayınları, 2012.

Ahmedî. *Ahmedî Divanı*. Haz. Yaşar Akdoğan, https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html. (Erişim Tarihi: 12.10.2020).

Akkuş, Yasemin. "Benderli Cesârî'nin (Ölüm: 1829) Dîvânı ve Dîvânçesi." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

Akpınar, Şerife. "Rûz-nâmeci-zâde Şinâsî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni." Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, 2000.

Ali el-Cârim ve Mustafa Emîn. *en-Nahvu'l-Vâdıh 1-2*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti Nâşirûn, 2012.

Alptekin, Leyla. "Berberzâde Mehmed Zihnî Dîvânı'nın Bilimsel Yayını ile Eserin Şekil ve Muhteva Bakımından İncelenmesi." Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007.

Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

Antakyalı Münîf. *Antakyalı Münîf Dîvânı Tenkitli Basım*. Haz. Sabahattin Küçük, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Bahattin Kahraman. "Vahîd Mahtûmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkitli Metni 1-2." Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, 1995.

Bahâüddîn İbn 'Akîl. *Tehzîb Şerhu ibn 'Akîl li-Elfiyyeti ibn Mâlik*. Riyad: İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi, 2016.

Bardakçı, Ramazan. "Musa Kâzım Paşa (Hayatı-Sanatı ve Külliyatı)." Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2007.

Bayındır, Şeyda. "Şehdî Divanı." Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, 2008.

Birgören, Hamdi. "Dâniş Divanı, İnceleme-Metin." Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, 2004.

Bulut, Ali. *Belâgat-i Müyessera Meânî Beyân Bedî'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Çağrıcı, Mustafa. "Haset." *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 16. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1997.

Çavuşoğlu, Halime. "Nâfi Arab Tâhir Efendi-zâde'nin Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme ve Transkripsiyonlu Metin)." Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, 2012.

Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

Doğan, Muhammet Nur. *Aynaya Yolculuk*. İstanbul: Yelkenli Yayınevi, 2016.

Durmuş, İsmail. "Nahiv." *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: 32. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2006.

Durmuş, İsmail, "Vâv", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: 42. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.

Ebem, Siyabend. "Füzûnî Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divan'ının Notlandırılmış Metni." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi, 2015.

Ebû Dâvûd. *Sünenü Ebî Dâvûd 1-7*. Haz. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kamil Karabelli. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

Elmas, Sevgi. "Rahmî (Kırımlı, Mustafa) Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni." Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi, 1997.

Fazlıoğlu, İhsan. *Işk İmiş Her Ne Var Âlem'de İlim Bir Kîl ü Kâl İmiş Ancak Fuzulî Ne Demek İstedi?*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Güler, Mehmet. "Halil Nurî Divanı (Edisyon-Kritik İnceleme)." Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, 2009.

Hanbelizâde Muhammed Şâkir. *Temrînli ve İ'râblı Arapça Nahiv*. Haz. Hüseyin Elmalı. İzmir: Anadolu Yayınları, 2010.

Hâşim Baba. *Bandırmalızâde Haşim Baba Divanı*. Haz. Mehmet Akif Yalçınkaya. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce 1-5*. Haz. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Said el-Lahhâm. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

Kaçar, Mücahit. "Bir Söz Sanatı olarak Îham-ı Tevriye." *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 10 (2014), 73-81.

Kaya, Hasan. "Divan Şiirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 48 (2014), 71-114.

Kaya, Hasan. "Zâtî'nin Gazellerinde Cinas Ustalığı." *Osmanlı Edebî Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu (12-13 Mayıs 2017)*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, 2019, 105-127.

Kılıç, Hulusi. "Sarf." *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: 36. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2009, 136-137.

Köstendilli Süleyman Şeyhi. *Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi Divanı'nın Tenkitli Metni*. Haz. Mustafa Kundakçı. İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.

Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî ed-Dimeşkî. *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyyeti fîmâ Yete'alleḳu bi'l-Ecrâmi's-Semâviyyeti ve'l-'Arziyyeti ve'l-Hayevâ-*

nâti ve'n-Nebâtâti ve'l-Cevâhiri'l-Ma'deniyyeti 1-2. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî. *en-Nahvü'l-Me'ânî Ahkâmun ve Me'ânin 1-2*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2014.

Muhammed Fâdıl es-Sâmurrâî. *es-Sarfü'l-Me'ânî Ahkâmun ve Me'ânin*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2013.

Muhammed Heysem el-Hayât. *el-Mu'cemü't-Tıbbi'l-Muvahhid*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 2009.

Muhibbî. *Muhibbî Dîvânı* (*İnceleme-Tenkitli Metin*) *1-2*. Haz. Kemal Yavuz ve Orhan Yavuz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi 1-6*. Haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Özdingiş, Vicdan. "Sabîh Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni." Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, 1998.

Rûhî. *Bağdatlı Rûhî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin 1-2*. Haz. Coşkun Ak. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001.

Sâbit. *Bosnalı Alaeddin Sâbit: Dîvân*. Haz. Turgut Karacan. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991.

Sandal, Kerim. "Zîver Dîvân." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2001.

Saraç, M. A. Yekta. *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul: R Yayınları, 2000.

Selçuk, Bahir - İ. Halil Tuğluk. "Antakyalı Şehdî ve Gazelleri." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 38 (2008), 71-94.

Selçuk, Engin. "Hasmî Divanı (İnceleme-Metin)." Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, 2007.

Sürûrî. *Gelibolulu Sürûrî Dîvânı*. Haz. Niyazi Ünver, https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-271852/gelibolulu-sururi-divani.html. (Erişim Tarihi: 12.11.2020).

Şair Eşref. *Eşref Bütün Eserleri*. Haz. Ö. Faruk Huyugüzel - Şerife Çağın. İstanbul: Dergah Yayınları, 2006.

Şeyhülislam Es'ad Efendi. *Şeyhülislam Es'ad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*. Haz. Muhammet Nur Doğan. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Taceddin Uzun. *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset, 1997.

Taşlıcalı Yahya. *Yahyâ Bey Divan Tenkitli Basım*. Haz. Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.

Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati 1-10*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2019.

Tokmak, Mustafa. "Arap Dilinde İsm-i Fâil ve Mübâlağa Vezinleri." Yüksek Lisans Tezi. Hitit Üniversitesi, 2017.

Tosun, Erhan. “Erbilli Âmâ Yusuf Garibî Efendi Divanı.” Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, 2007.

Usûlî. *Usûlî Hayatı Sanatı ve Dîvânı*. Haz. Mustafa İsen. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.

Yapa, Melek Bıyık. “Aşkî Mustafa Dîvânı Edisyon Kritik.” Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2007.

Yazır, M. Hamdi (Elmalılı). *Hak Dini Kur’an Dili 1-10*, İstanbul: Azim Yayınları, 1992.

Zihnî. *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*. Haz. Muhsin Macit, https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208572/erzurumlu-zihni-divani.html. (Erişim Tarihi: 23.11.2019).

www.vajehyab.com/?q=صيغة (Erişim Tarihi: 21.07.2020).